

Lietuvos šeima ir modernybės projektas: prieštaros bei teorizavimo galimybės

AUŠRA MASLAUSKAITĖ

Lietuvos socialinių tyrimų centras, Saltoniškių g. 58, LT-08105 Vilnius

El. paštas: amaslauskaite@kttl.mii.lt

Pastarųjų dviejų dešimtmečių Lietuvos šeimos raida rodo, kad šeimos instituto struktūra artėja prie būdingos antrajai modernybei, tačiau kolektyviniai vaizdiniai atkartoja būdinguosius pirmajai modernybei. Straipsnio tikslas – paaiškinti šią struktūros ir kultūros prieštarą atsižvelgiant į Lietuvos šeimos modernėjimo socialinę istorinę raidą. Teigiama, jog Lietuvos šeimos raidą ir prieštaras galima paaiškinti trijų lygmenų veiksmų schema, kuri inkorporuoja bendruosius, regioninius ir socialinius istorinius specialiuosius veiksmus. Pastarieji atskleidžia šiuolaikinės šeimos prieštaras kuriančius veiksmus, susijusius su modernybei būdingo „normalios šeimos“ konstrukto raida tarpukario, sovietinėje ir dabartinėje Lietuvoje.

Raktažodžiai: šeimos pokyčiai, modernizacija, sovietinė modernybė

ĮVADAS

Lietuvos šeimos struktūra nors specifiškai, bet artėja prie „vakarietiškos“. Ši šeimos būklė įvardijama kaip institucinė individualizacija¹ (Beck, Beck-Gernsheim 2002), šeimos deinstitutionalizacija arba šeimos instituto fragmentacija. Greta vyravusio „normalios šeimos“² modelio plinta vis įvairesnės šeiminių gyvenimo socialinės formos bei tipai. Tačiau institucinė šeimos individualizacija Lietuvoje nesukelia kultūrinių vaizdinių apie šeimą ir jos narių santykių pluralėjimo. Remdamiesi U. Becko ir E. Beck-Gernsheim individualizacijos teorija, esamą būklę galime įvardyti kaip *šeimos modelio struktūrinį pasislinkimą antrosios modernybės link išlaikant pirmosios modernybės kultūrinį šeiminių gyvenimo normatyvą*. Ši pagrindinė straipsnio idėja padeda suformuluoti ir jo tikslą – pasiūlyti teorinį modelį, kuris paaiškintų šeimos struktūros ir kultūros prieštarą palaikančias socialines-istorines jėgas Lietuvos visuomenėje.

Straipsnį sudaro dvi dalys. Pirmoje dalyje trumpai apžvelgiamas Lietuvos šeimos raidos prieštarų empirinis kontekstas, antroje siūlomas teorinis modelis, paaiškinantis šeimos raidos ir jos prieštarų istorinę sociologinę kilmę.

---

¹ Institucinė individualizacija (*institutional individualization*) čia ir toliau remiantis U. Beck ir E. Beck-Gernsheim suprantama kaip „struktūrinė socialinių institucijų transformacija, nustatanti naują santykį tarp individo ir visuomenės; antrojeje modernybėje individas tampa socialinės reprodukcijos baziniu vienetu....Individualizacija yra paradoksali antrosios modernybės socialinė struktūra“ (Beck, Beck-Gernsheim 2007: 504). Taip apibrėžta individualizacija žymi ne tik su šia sąvoka paprastai siejamas kultūrinės reikšmės (individualias pasaulėžiūras, idėjas, įsitikinimus), bet ir objektyvias socialines struktūras, kurių kūrimas ar atkūrimas adresuojamas ne kolektyviniams dariniams, bet individui ir dėl to jos įgauna pliuralesnes formas.

² „Normali šeima“ įkūnijo pirmajai modernybei būdingą šeimos instituto struktūrą, formą, tipus ir legitimavo aiškiai apibrėžtus „normalius“ šeiminių santykių modelius; „normalios šeimos“ konstruktas – santuoka kuriama šeima, romantinės meilės, seksualumo ir santuokos ryšys bei asimetriniai lyčių vaidmenys.

ŠEIMOS STRUKTŪRINĖS IR KULTŪRINĖS RAIDOS PRIEŠTAROS: EMPIRINIS KONTEKSTAS KOHABITACIJA – ŠEIMOS INSTITUCINĖS INDIVIDUALIZACIJOS ŽENKLAS

Per praėjusius du dešimtmečius Lietuvos šeimos instituciją papildė nauji šeimos tipai ir formos. Greta vyraujančio šeimos tipo (sutuoktiniai su vaikais ar be jų), vienos motinos (daug rečiau – tėvo) pradėjo plisti kohabitacijos, transnacionalinės šeimos. Atlikta nemažai empirinių tyrimų, kurie pagrindžia šeimos instituto individualizacijos procesą ir nagrinėja šeimos formavimo pokyčius (Stankūnienė 1995; Stankūnienė 1997; Stankūnienė ir kt. 2003; Stankūnienė, Maslauskaitė 2008), šeiminių namų ūkių tipų ir formų pliuralėjimą (Maslauskaitė 2006), transnacionalinių šeimų formavimąsi (Maslauskaitė, Stankūnienė 2007; Malinauskas 2007; Juozeliūnienė, Leonavičiūtė 2009). Vis dėlto tenka pripažinti, kad akivaizdžiausias šeimos institucinės individualizacijos indikatorius Lietuvoje yra kohabitacija, socialinėje kasdienybėje išryškėjusi XX a. paskutiniojo dešimtmečio viduryje. Tuo metu apie dešimtadalį jauniausio vedybinio amžiaus vyrų ir moterų pirmą partnerystę pradėjo ne santuokoje (Stankūnienė 1997: 19); kohabitacijos pradėjo plisti kaip šeimos formavimo strategijos etapas, t. y. bandomoji santuoka.

Tikėtasi, kad ši partnerystės forma toliau plis, atkartodama šiuolaikinės kohabitacijos³ raidos trajektoriją, tačiau XX a. paskutiniojo dešimtmečio antroje pusėje kohabitacijų raida buvo kompleksiškesnė. Kohabitacijos, kaip bandomosios santuokos, plito tarp jaunesnių gyventojų, kaip šeimos atkūrimo būdas – vyresniame amžiuje po skyrybų ar partnerio mirties (Maslauskaitė 2006). Pastarosios praėjusioje amžių sandūroje netgi buvo dažnesnės nei pirmosios.

XXI a. pirmajame dešimtmetyje šeimos institucinė individualizacija įgauna pagreitį. Įsivertinta kohabitacijos kaip bandomosios santuokos. Apie 80 % visų 2006 m. sudarytų pirmų partnerysčių buvo kohabitacijos (Maslauskaitė 2009: 53). Perėjimas nuo kohabitacijos prie santuokos tarp jaunesnių partnerių užtrunka ilgiau; apie trečdalis kohabituojančių porų, kurioms kohabitacija yra pirma partnerystė, augina vaikus (ten pat: 67). Tai rodo, kad kohabitacija Lietuvoje įgauna ne tik bandomosios santuokos, bet ir alternatyvos santuokai požymių. Lygiagrečiai šiam kohabitacijos tipui plinta ir kohabitacijos, kuriamos iširus ankstesnei santuokai ar mirus sutuoktiniui: apie 30 % visų sugyventinių anksčiau jau buvo vedę ar našliai (ten pat: 76). Taigi, žvelgiant į šeimos instituto struktūros raidą, akivaizdu, kad kohabitacija ženklinama fundamentaliais pokyčiais šeimos institucinės individualizacijos procese. Pirmajai modernybei būdingas santuokinis „normalios šeimos“ kūrimas nebėra pagrindinis. Naujų šeimos formų ir tipų difuzija artina Lietuvos šeimos instituto struktūrą prie būdingos antrajai modernybei.

ŠEIMOS KULTŪRA: „NORMALIOS ŠEIMOS“ ATSPINDŽIAI

Nepaisant šeimos raidos struktūrinių procesų, kultūriniai vaizdiniai apie šeimą Lietuvoje organizuojami pagal pirmosios modernybės, „normalios šeimos“, logiką. Pastaroji legitimuoja specifinį šeimos kūrimo būdą (santuoka kuriama šeima) ir šeimos formą (dviejų tėvų su vaikais), taip pat implikuoja specifines lyčių tapatybes. Lietuvos šeimos kultūros specifika atskleidžia žvelgiant į palyginamųjų tyrimų rezultatus.

³ Šiuolaikinė kohabitacija siejama su šeimos formavimo pokyčiais, prasidėjusiais Vakarų Europos ir Šiaurės Amerikos šalyse XX a. 6–7-uoju dešimtmečiais. Ji atskiriama nuo istoriškai ankstesniais periodais gyvusių kohabitacijų ir iš esmės keičia šeimos formavimo būdą. Kohabitacija tampa arba šeimos kūrimo etapu, arba keičia santuoką (Kiernan 2001; Kiernan 2004).

Beveik pusė gyventojų šeimos formavimo pokyčius (plintančias kohabitacijas, nesantuokinę tėvystę, mažėjantį santuokų skaičių) vertina neigiamai. Šiuo požiūriu Lietuva artimesnė Vengrijai bei Lenkijai ir tolsta nuo tokių Vidurio bei Rytų Europos šalių, kaip Slovėnija, Čekija ir Rytų Vokietija, kurioms būdinga šeimos struktūrinės kaitos ir kultūrinių vaizdinių koherencija, taip pat artumas „senosios“ Europos šalims – Suomijai, Vokietijai (Vakarų), Austrijai, Belgijai ir Nyderlandams (Stankuniene, Maslauskaitė 2008).

Lietuva iš kitų Europos šalių išsiskiria ir gana stipriu polinkiu į familizmą⁴. Pagal pritarimą familistinėms nuostatomis Lietuva kartu su Vengrija, Lenkija, Čekija formuoja stiprios familistinės kultūros šalių grupę (Stankuniene, Maslauskaitė 2008).

„Normalios šeimos“ socialinio konstrukto sudėtinės dalys yra ir „kultūriniai žodynėliai“ apie lyčių tapatybes bei socialines praktikas, kurios reprodukuoja „gamina“ lytį (*doing gender*) (West, Zimmerman 1987). Aptariamas konstruktas moterišką tapatybę orientuoja į globą (*care*) (Graham 1983; Daly, Rake 2003) kaip praktinį ir emocinį darbą, kitaip tariant, feminizuoja globą. Suprantama, kad visuomenėje, kurioje vyrauja dviejų darbuotojų šeimos modelis, globos feminizacija kuria moteriškos lyties vaidmens įtampą.

Lietuvoje atlikta nemažai tyrimų, kurie empiriškai pagrindžia kultūros orientaciją į globos feminizaciją Lietuvoje (Maslauskaitė 2004; Reingardienė 2004; Reingardė 2009; Kraniauskas 2009; Purvaneckas, Purvaneckienė 2001), tačiau, norint įvertinti lietuviškos lyčių kultūros būklę, jos slinktis bei kaitos tempą, tikslinga taikyti palyginamąją perspektyvą.

„Europos vertybių tyrimas“ suteikia galimybę išskirti dvi lyčių kultūros dimensijas. Pirmoji – orientacija į lyties natūralizaciją (Watson 1997: 157–161), kai moters lyties tapatumas konstruojamas atsispiriant nuo prokreacinių funkcijų, o privačios ir viešosios sferos patriarchija (Walby 1990) legitimuojama kaip nulemta gamtos. Antroji lyčių kultūros dimensija yra susijusi su moters ekonominiais vaidmenimis ir ją tikslinga įvardyti orientacija į dviejų dirbančių / dviejų karjerų šeimą⁵.

XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje demarkacinė lyčių kultūros linija, skirianti stiprios ir silpnos orientacijos į moters natūralizaciją regionus, sutapo su Vidurio ir Rytų (post-socialistinės) – Vakarų Europos riba, o Lietuva kartu su kitomis Baltijos šalimis, taip pat Lenkija bei Vengrija šiame lyčių kultūros žemėlapyje atstovavo *kraštutinėms patriarchalinėms* pozicijoms: stipriai lyties natūralizacijai ir silpnai orientacijai į dviejų dirbančiųjų / dviejų karjerų šeimą (Maslauskaitė 2008). Kaip rodo aptariamų tyrimų rezultatai, praėjusioje amžių sandūroje buvo užfiksuota lyčių kultūros *konvergencija* tarp kai kurių Vakarų, Vidurio ir Rytų Europos šalių. Čekijoje, Slovakijoje, Estijoje, Latvijoje ypač sumažėjo kultūrinis moters natūralizacijos sentimentas: šios šalys pasižymėjo vidutine orientacija į moters natūralizaciją ir vidutine orientacija į dviejų dirbančiųjų / dviejų karjerų šeimos modelį. Tuomet tarp Lietuvoje, kuri prieš dešimtmetį nedaug skyrėsi nuo šių ir kitų Vidurio bei Rytų Europos šalių, lyčių kultūros pokyčiai nebuvo tokie kokybiškai dideli. Nepaisant stiprėjusios orientacijos į dviejų dirbančiųjų / dviejų karjerų šeimos modelį, moters natūralizacijos sentimentai išliko gana stiprūs. Lietuva kartu su Lenkija (į pastarąją šiuo požiūriu panaši ir Vengrija) per pirmąją transformaciją dešimtmetį, priešingai nei Estija ar Latvija, išlaikė panašią orientaciją į moters

⁴ Familizmu įvardijamas „šeimos identitetas“, arba „šeimos centrinės vietos (*centrality*)“ konceptas (John, Resendiz, de Vargas 1997), šeiminių santykių išskirtinumo akcentavimas, „stiprios šeimos sistemos dvasia (*spirit*)“ (Dalla Zuanna 2001). Familizmas išlaiko individo subordinaciją šeimai: individas suvokiamas tik remiantis šeima ir privalo tarnauti šeimos interesams bei gerovei. Familizmo kultūrinis principas palaiko instituciškai kuriamą šeimą bei sankcionuoja alternatyvias šeimos formas.

⁵ Išsamiau apie lyčių kultūros dimensijas žr.: Maslauskaitė 2008: 5–38.

natūralizaciją, kuri tarp visų šio regiono šalių buvo kraštutinė ir viena labiausiai patriarchalinių Europos Sąjungoje (Maslauskaitė 2008).

Aptarus empirinius duomenis kyla klausimas, kodėl Lietuvoje vykstant gana sparčiai naujų šeimos formų ir tipų difuzijai (Stankūnienė ir kt. 2003), priešingai nei kitose Vidurio ir Rytų Europos šalyse, kultūros lygmeniu reprodukuojami lūkesčiai ir vaizdiniai atkartoja pirmosios modernybės padiktuotą „normalios šeimos“ logiką. Kaip paaiškinti šią Lietuvos šeimos transformacijos trajektoriją? Kokios sociologinės jėgos palaiko šeimos struktūrinės ir kultūrinės raidos prieštarą?

ŠEIMOS TRANSFORMACIJA ŠIUOLAIKINĖJE LIETUVOJE: TEORINIŲ PRIEIGŲ PAIEŠKOS

Lietuvos šeimos instituto raidos prieštaras lemiančius veiksnius galima išskirti pagal jų pobūdį ir raiškos aprėptį: a) *bendrieji* kultūriniai ir struktūriniai veiksniai, būdingi visoms moderniosioms visuomenėms, tačiau skirtingai pasireiškiantys priklausomai nuo jų raidos etapo; b) *regioniniai* socialiniai ir ekonominiai veiksniai, būdingi Vidurio ir Rytų Europos šalims ir pradėję reikštis XX a. paskutinįjį dešimtmetį; c) *lokaliūs* kultūriniai ir struktūriniai veiksniai, susaistyti su konkrečios visuomenės socialine-istorine raida.

BENDRIEJI IR REGIONINIAI ŠEIMOS TRANSFORMACIJOS VEIKSNIAI

Pirmosios grupės veiksniai demografinėse ir sociologinėse teorijose siejami su individualizacijos procesu. Bendriausia prasme jis reiškiasi pasaulėžiūrų pliuralizacija, normatyvinių socialinės individo biografijos imperatyvų irimu, menkėjančiu tradicinių socialinių institucijų kontrolės vaidmeniu. Šeimos kaitai reikšmingi individualizacijos proceso rezultatai: moterų emancipacija (kaip jų savimonės ir struktūrinės padėties kaitos procesas), su šeimos formavimu ir šeimos gyvenimo organizavimu siejamų kultūrinių lūkesčių pliuralėjimas, sekuliarizacija (religijos vaidmens individų ir visuomenės gyvenime kaita). Reikia pripažinti, kad individualizacijos tezė tik labai bendrais bruožais nubrėžia šiuolaikinės šeimos egzistavimo terpę. Galima sakyti, kad tai yra savotiškas *Zeitgeist* (Beck, Beck-Gernsheim 1995: 5), laikmečio dvasios įvardijimas. Po individualizacijos šydu slepiasi skirtingos galimybės kurti individualizuotus gyvenimo projektus priklausomai nuo individo disponavimo simboliniais ir materialiniais ištekliais.

Antrosios grupės veiksniai susitelkia ties demografijoje plačiai eksploatuojama „krizės teze“ (Lesthaeghe, Surkyn 2002; Philipov, Dorbritz 2003) ir ją papildančia „specifinių pereinamojo laikotarpio veiksnių teze“ (Stankūnienė 2005), kurios taikomos nagrinėjant šeimos pokyčius Vidurio ir Rytų Europos regione. Išskiriami veiksniai, pasireiškę politinių, socialinių ir ekonominių transformacijų pradžioje ir / arba naujai susiformavo pereinamuoju laikotarpiu. „Krizės teze“ atkreipiamas dėmesys į socialinį-ekonominį šoką, kurį patyrė regiono visuomenė ir kuris pasireiškė augančiu nedarbu, pajamų nuosmukiu, smunkančiais gyvenimo standartais, socialiniu-ekonominiu nestabilumu. Transformacijų eigos ypatumai skirtingose regiono šalyse sukėlė naujus specifinius pereinamojo laikotarpio veiksnis: ekonominį nepriteklių ir skurdą, sumažėjusias išsilavinimo galimybes, nekilnojamojo turto rinkos raidą, išaugusią socialinę diferenciaciją, augančią migraciją (Stankūnienė 2005).

Pagal bene dažniausią Vidurio bei Rytų Europos regiono šeimų tyrimuose teorizavimo logiką pirmosios ir antrosios grupės veiksniai sujungiami, taip pat teigiama, kad šeimos pokyčius šiame regione modeliuoja individualizacijos socialiniai ir ekonominiai, taip pat pereinamuoju laikotarpiu atsiradę krizės veiksniai. Tačiau ši argumentavimo schema nepaaiškina,

kodėl, pavyzdžiui, Vengrijoje ir Čekijoje, kur demografiniai šeimos pokyčiai prasidėjo panašiu metu, jų normatyvas iš esmės yra skirtingas. Lygiai taip pat ši schema nepaaiškina, kodėl Lietuvoje, nepaisant sparčių demografinių šeimos transformacijos pokyčių (pavyzdžiui, nesantuokoje gimusių vaikų daugėjimas) arba jų panašumo į Čekijos (bent jau vertinant nesantuokinę tėvystę ir moters amžių pirmos santuokos kūrimo metu), iš esmės skiriasi šeimos kultūra. Šie neatsakyti klausimai nukreipia į *trečiojo lygmens* veiksnius, susijusius su konkrečios visuomenės socialine-istorine raida iki sovietiniu ir sovietiniu periodais. Kertinis vaidmuo apmąstant šio lygmens veiksnius turėtų būti priskiriamas nacionalinės šeimos idėjai bei jos realizacijos socialinėje prieškario ir sovietinėje realybėje aplinkybėms.

LOKALŪS SOCIALINIAI-ISTORINIAI VEIKSNIAI

Lietuvos šeimos transformacijas lydinti struktūros ir kultūros priešara yra genetiškai susaisyta su kultūriniu nacionalinės šeimos konstruktui, kuris sukurtas modernybės projektą pradėjusioje tarpukario Lietuvoje ir buvo organiškasis nacionalinės valstybės kūrimo projektui (a); išsaugojo savo vyraujančias pozicijas kultūroje sovietiniu periodu dėl sovietinės modernizacijos ypatumų bei Lietuvai būdingo tautinio komunizmo tipo (b).

Nacionalinės šeimos kultūrinis darinys buvo pradėtas konstruoti tarpukario Lietuvoje ir harmoningai derėjo su kitais nacionalinės valstybės – pirmosios modernybės projekto dar vienos sudėtinės dalies – kūrimo siekiais. Šis konstruktas buvo nacionalinis „normalios šeimos“ idėjos vedinys, išpaudęs į vaizdinius apie šeimos gyvenimą modernybei būdingus racionalumo, diferenciacijos, dichotomijos ir dualizmo principų atspaudus bei suformavęs modernybės šeiminio gyvenimo kodą. Jis marginalizavo šeimos formų, tipų ir santykių pluralizmą (Beck, Lau 2005) bei instituciškai sunormino ir pripažino santuoka kuriamą šeimos modelį, lyčių tapatybes bei vaidmenis, atitinkančias dirbančio vyro / moters prižiūrėtojo modelį, vaikų bei tėvų santykių modelius.

Nacionalinės „normalios šeimos“ projekto kūrimo artefaktų gausu tarpukario spaudoje, kurioje rašyta apie platiems visuomenės sluoksniams tuomet dar svetimą namų šeiminių vaidmenį, šeimos gerovės idealus ir jų pasiekimo būdus, modernias tėvystės bei motinystės praktikas, namų higieną ir sanitariją ir pan. (Maslauskaitė 2004). Kultūrinių idėjų apie šeimą ir jos gyvenimą požiūriu būtent tarpukaris gali būti laikomas revoliucingu periodu, kada buvo naujai sukurti ir legitimuoti privataus šeiminio gyvenimo scenarijai.

Tačiau, skirtingai nuo Vakarų Europos ir kai kurių Vidurio bei Rytų Europos šalių, lietuviškasis „normalios šeimos“ projektas nebuvo įgyvendintas, nes institucinės modernybės sandara nebuvo pakankamai išvystyta. Ekonomika buvo agrarinė, nebuvo susiformavusi gausi ir socialinę bei politinę galią turinti vidurinė klasė⁶, kuri „normalios šeimos“ projektą paverstų gyvenimo būdu, urbanizacija ir industrializacija dar tik įžengė į savo pradinę stadiją, išliko gana žemi išsilavinimo standartai. Vienintelis institutas, kuris sukūrė ir palaikė „normalios šeimos“ modelį, buvo nacionalinė valstybė bei jai imanentinė nacionalizmo ideologija.

Nepaisant pasikeitusios politinės sanklodos, nacionalinis „normalios šeimos“ konstruktas sovietinio periodo kultūroje išliko normatyvinis ir (tai ne mažiau svarbu siekiant suvokti šeimos dabartines priešaras) *nesivystė*, nors būta reikšmingų struktūrinių šeiminio gyvenimo pokyčių socialinėje kasdienybėje. Kokios jėgos skatino „normalios šeimos“ konstrukto gajumą ir konservaciją?

⁶ Išsamiau apie socialinę gyventojų struktūrą tarpukario Lietuvoje žr.: Maslauskaitė 2008: 5–38.

Siekiant atsakyti į pirmąją šio klausimo dalį, tenka prisiminti, jog sovietinė modernizacija yra vienas iš modernybės projekto vedinių (Vishnevskij 1998; Leonavičius 2008), kuris perima daugumą pirmosios modernybės principų: racionalumą, diferenciaciją, socialinę kontrolę, kapitalistinę gamybą, industrializaciją, urbanizaciją. Tad „normali šeima“, kaip kultūrinė idėja ir santykių struktūra, buvo privaloma modernios sovietinės visuomenės kūrimo prielaida. Žinoma, sovietinis modernybės projektas eliminavo nacionalinę valstybę, tad dėsninga, kad nacionalinės „normalios šeimos“ kultūrinės idėjos raiška viešumoje buvo instrumentiškai pakoreguota ir paversta sovietine „normalios šeimos“ idėja. Tačiau ši ideologinė korektūra iš esmės netransformavo „normalios šeimos“ konstrukto turinio ir jam implicitinių socialinių santykių struktūrų. Nacionalinės ir sovietinės „normalios šeimos“ kultūrinės idėjos architektonikos buvo tapačios.

Kitas klausimas – kodėl „normalios šeimos“ idėja sovietiniu periodu išliko užkonservuota ir iš esmės nebuvo pakeista reikšmingų struktūrinių šeiminio gyvenimo ir lyčių tvarkos pokyčių? Juk būtent sovietiniu periodu legalizuotos skrybys, jų daugėjo (Stankūnienė 1995), atsirado vienišų motinų šeimų. Šiuo periodu sparti industrializacija keitė Lietuvoje lyčių santykių struktūras, vadinamąją lyčių tvarką⁷: iš agrarinės šeimos ekonomikos moterys buvo priverstos pereiti į viešąjį industrinį sektorių. Dviejų šeimos ūkyje dirbančiųjų šeima buvo pakeista dviejų viešajame profesiniame darbe dirbančiųjų šeima. Iš esmės pasikeitė moterų išsilavinimo struktūra, itin aukšti tapo moterų išsilavinimo standartai (Stankūnienė, Maslauskaitė 2008). Lyčių tvarkos pokyčius modeliavo ir vaikų priežiūros funkcijos perleidimas valstybei, nors pastaroji ją simuliuojo⁸.

Galima išskirti dvi priežastis, dėl kurių „normalios šeimos“ kultūrinė idėja išlaikė savo vyraujančias pozicijas nepaisant vykusių struktūrinių pokyčių. Pirmoji priežastis yra susijusi su endogeninėmis sovietinės modernybės eigos priežastimis, o antroji – su privačiai sferai tekusia rezistencine funkcija totalitarinės politinės kontrolės sąlygomis.

Sovietinė modernizacija nuo vakarietiškosios skiriasi tuo, jog struktūrų ir institucijų modernizacijos nesukelia kultūros modernizacijos, nes ją stabdo politinio režimo vykdoma totalitarinė socialinio gyvenimo kontrolė (Vishnevskij 1998; Leonavičius 2008; Maslauskaitė 2008). Individualizuoti pasaulėvaizdžiai, socialinės biografijos ir tapatybių scenarijai, jų diferenciacija ir pliuralizacija sovietinėje modernybėje totalitarinės kontrolės yra užgnaužiami tiek individualiu, tiek ir kolektyviniu lygmeniu. Tad egzistavę kultūriniai vaizdiniai apie šeiminių gyvenimą stagnavo, kultūra reproduko sovietinės „normalios šeimos“ modelį, kuris pagal šeiminių santykių ir struktūros architektoniką atkartojė nacionalinį „normalios šeimos“ modelį, išlaikiusį savo normatyvą, bet vis labiau tolusį nuo socialinės šeiminio gyvenimo formų ir santykių realybės.

Lygiagrečiai su šiais procesais „normalios šeimos“ idėjos gajumą palaikė ir tai, jog šeima totalitarinės sovietinės politinės kontrolės akivaizdoje tapo privačia tylios rezistencijos erdve, kurioje socialiniai veikėjai galėjo tariamai kultivuoti individualią autonomiją, tikėtis

⁷ Čia ir toliau, remiantis E. Pffau-Effinger (2004 a; 2004 b) teorija, lyčių kultūra apibrėžiama kaip kultūros reikšmės, siejamos su lyčių santykiais, lyčių tvarka – kaip objektyviai egzistuojančios lyčių santykių struktūros, o lyčių sutartis – socialinių praktikų laukas.

⁸ Iš esmės nebuvo vykdoma paramos šeimai politika, realiai neremta dirbančioji motina. Nors vaikų priežiūros paslaugos buvo plačiai prieinamos, jos buvo nekokybiškos. Didesnių poslinkių, žvelgiant į politikos kuriamus lyčių tvarkos aspektus, įvyko tik XX a. 9-ojo dešimtmečio pradžioje, kai buvo įvestos ilgesnės vaiko auginimo ir priežiūros atostogos, dėl kurių motinoms nenutrūkdavo darbo stažas, pradėta teikti nors ir minimali finansinė parama šeimai (Stankūnienė 1995: 86–87).

išlikti autonomiškai nuo politinės sistemos kontrolės, susikurti individualumo ir laisvės erdvę (Einhorn 1993; Havelkova 1993; Kligman 1996; Rudd 2000). „Normali šeima“ buvo suvokiama kaip opozicija totaliai kontroliuojamai viešajai socialinio gyvenimo sferai ir visuomenės ginama nuo galimų sovietinės struktūrinės modernizacijos intervencijų. Prieraišumas „normalios šeimos“ idėjai išreiškė visuomenės siekį išlaikyti nors ir minimalius, bet disponuojamus pasipriešinimo sovietinei kontrolei židinius.

Lietuvoje tyli rezistencija šeimos erdvėje išreiškė ne tik pasipriešinimą individo autonomiją kontroliuojančiai sistemai, bet ir nacionalinį individo tapatumą represuojančiai politinei sistemai. Siekis kurti ir išlaikyti lietuvišką „normalią šeimą“ išreiškė visuomenės pastangas tęsti nacionalinės bendruomenės kūrimą politinėje sistemoje, deklaruojančioje internacionalinės tarybinės tautos kūrimą. Išskirtinis vaidmuo čia tenka istoriniams įvykiams: sovietinės politinės sistemos vykdytos deportacijos, partizaninio karo patirtis skatino tvirtą „normalios šeimos“ projekto palaikymą ir saugojimą. Politinės sistemos kelta fizinė grėsmė kolektyvinėje vaizduotėje pavertė „normalios šeimos“ idėją pasipriešinimo ginklu. Užkonservuota ir su realybe vis mažiau ką bendra turinti nacionalinė „normalios šeimos“ idėja suteikė galimybę tikėti simboline ir fizine nacionalinės bendruomenės reprodukcija, atliko visuomenę integruojančią funkciją.

Nacionalinės „normalios šeimos“ konservavimui Lietuvoje buvo ir politinės sąlygos. Sovietiniu periodu, kaip teigia Z. Norkus, Lietuvoje buvo įgyvendinamas dalinio tautinio komunizmo projektas (Norkus 2008). Tautiniam komunizmui, kuris yra vienas iš komunistinio režimo tipų, buvo būdingas polinkis į „dešiniuosius“ ir „nacionalistinius“ nukrypimus (ten pat: 257). Palikdamas visuomenei nors ir ribotą, bet vis dėlto nacionalinio sentimentu laisvę, politinis režimas mainais siekė užsitikrinti visuomenės apolitišką pasyvumą. Z. Norkus pabrėžia, kad būtent tautinio komunizmo sąlygomis valdžia palieka tam tikras socialinio gyvenimo nišas, jų maksimaliai nekontroliuoja, leisdama tarpti nacionaliniams sentimentams saugant tautinį paveldą, puoselėjant liaudies kultūrą ir t. t. (ten pat). Tikėtina, kad šis tautinio komunizmo dozuojamasis nacionalinis sentimentas kolektyvinėje vaizduotėje maitino ir nacionalinės šeimos kultūrinį darinį.

Tai, kad nacionalinės „normalios šeimos“ idėja per visą sovietinį periodą buvo išsaugota kaip nacionalinę bendruomenę integruojantis kultūrinis vaizdinys, rodė ir itin sklandus šios idėjos implantavimas į vyraujančią valstybinę šeimos ideologiją XX a. 10-ojo dešimtmečio pradžioje (Žvinklienė 1995). Po 1990-ųjų ši ideologija institucionalizuota: naikinamas dirbančios moters rėmimas, siaurinamas valstybės vaidmuo remiant šeimą (Stankūnienė 1995; Stankūnienė, Jasilionienė, Jančaitytė 2005). Panašios tendencijos nuvilnijo ir per visą Vidurio bei Rytų Europos regioną. Prikeltas moters kaip „tautos sergėtojos“ mitas (van der Molen, Novikova 2002), garantuojantis moteriai aukštą simbolinį statusą, bet nebūtinai galią (Funk 2004), sumažėjo socialinės politikos parama moterims (Heitlinger 1993; Ferge 1997; Pascall, Manning 2000). Lyčių kultūros tradicija buvo palanki įsitvirtinti „vyriškoms demokratijoms“ (Kligman 1996), kurios ekonominių išteklių ir galios perskirstymo laikotarpiu keitė moterų padėtį.

Kitose panašaus likimo šalyse, kaip jau minėta, „normalios šeimos“ ir šeiminių santykių idėjos pirmąjį dešimtmetį buvo revizuotos socialinių pokyčių tikrovės. Lietuvoje, nepaisant nedidelių šeimos kultūros pokyčių, užkonservuota „normalios šeimos“ idėja lieka atspari socialinės kasdienybės pokyčiams. Ji modeliuoja socialinių veikėjų lūkesčius šeimai ir šeiminiams santykiams, neatsižvelgdama į šiuos lūkesčius retai atitinkančią socialinių praktikų lauke pasirenkamą socialinio veiksmo logiką.

IŠVADOS

Šeimos instituto struktūrinės ir kultūrinės raidos prieštara, atskleista empiriniais tyrimais, skatina daryti du apibendrinimus. *Pirma*, kultūra negeneruoja adekvačių šeiminio gyvenimo struktūrinius pokyčius reflektuojančių reikšmių, o jei šis procesas ir vyksta, „normalios šeimos“ kultūrinis konstruktas ir lyčių kultūros reikšmės išlaiko vyraujančias pozicijas. Kadangi vyraujančios kultūrinės reikšmės nėra adekvačios socialinės tikrovės atžvilgiu, galime daryti išvadą apie hegemoninį jų vyravimą visuomenėje. *Antra*, galime kelti klausimą apie socialinius mechanizmus, palaikančius struktūros ir kultūros prieštara. Atlikti tyrimai leidžia teigti, jog šeimos instituto struktūrinis pasislinkimas link antrosios modernybės ir pirmajai modernybei būdingų kultūrinių, su šeima siejamų lūkesčių disonansas yra nulemtas ankstesnių istorinių laikotarpių veiksnių. Sovietinė modernizacija, kuriai būdinga sparti struktūrinė modernizacija, neįvykusi kultūros individualizacija, kraštutinė socialinio gyvenimo kontrolė bei tautinis komunistinis režimas, sukūrė prielaidas nacionalinės šeimos kultūrinės idėjos gyvybingumui išlaikyti. Ji nebuvo represuojama tautinio komunistinio režimo ir padėjo išsaugoti sąlyginę privačios sferos autonomiją prieš totalitarinę asmens gyvenimo kontrolę, palaikė latentinę rezistenciją prieš bendruomenės denacionalizaciją. XX a. pabaigoje nacionalinės šeimos konstruktas sustiprėjo kartu su valstybingumo atkūrimu kaip viena iš sudėtinių tautos atkūrimo projekto dalių.

Dabartiniu metu „normalios šeimos“ konstruktas išlaiko savo galią tiek būdamas nacionalinės tapatybės apibrėžimo, tiek ir šeimos (re)institucionalizacijos proceso įrankiu. Šis procesas atspindi visuomenės nostalgiją aiškioms ir koherentiškoms socialinio gyvenimo formoms, kurios visuomenės kolektyvinėje vaizduotėje siejamos su „auksine praeitimi“. Vadovaujantis šia logika, pereinamojo laikotarpio modernizacijos „subproduktai“, gimę iš socialinę ir ekonominę raidą modeliausių ydingų sprendimų, dažnai priskiriami visuomenės nusigręžimui nuo „normalios šeimos“. Politinių sprendimų priėmimo lauke nepriklausomai nuo šio lauko žaidėjų politinių orientacijų „normali šeima“ tapo siekiamybe, įgavusia teisinio legitimumo statusą. Klausimas, kiek šis šeimos (re)institucionalizacijos procesas turi progų, lieka atviras.

Gauta 2010 09 15

Priimta 2010 10 15

Literatūra

1. Beck, U.; Beck-Gernsheim, E. 1995. *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity Press.
2. Beck, U.; Beck-Gernsheim, E. 2002. *Individualization, Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London: Sage.
3. Beck, U.; Beck-Gernsheim, E. 2007. „Families in a runaway world“, in *The Blackwell Companion to the Sociology of Families*, eds. J. Scott, J. Treas, M. Richards. Oxford: Blackwell.
4. Beck, U.; Lau, Ch. 2005. „Second modernity as a research genda: theoretical and empirical explorations in the 'meta-change' of modern society“, *The British Journal of Sociology* 56(4): 525–557.
5. Daly, M.; Rake, K. 2003. *Gender and the Welfare State. Care, Work and Welfare in Europe and the USA*. Cambridge: Polity Press.
6. Dalla Zuanna, G. 2001. „The banquet of Aeolus: a familistic interpretation of Italy's lowest-low fertility“, *Demographic Research* 4: 133–161.
7. Einhorn, B. 1993. *Cinderella Goes to Market: Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe*. London: Verso.
8. Ferge, Z. 1997. „Women and social transformation in Central-Eastern Europe“, *Czech Sociological Review* 5(2): 159–178.

9. Funk, N. 2004. "Feminist critiques of liberalism: can they travel East? Their relevance in Eastern and Central European and the former Soviet Union", *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 29(3): 695–726.
10. Graham, H. 1983. "Caring: a labour of love", in *A Labour of Love: Women, Work and Caring*, ed. J. Finch. London: Routledge.
11. Havelkova, H. 1993. "A few prefeminist thoughts, in *Gender Politics and Post-Communism*, eds. N. Funk, M. Mueller. New York: Routledge.
12. Heitlinger, A. 1993. "The impact of the transition from communism on the status of women in the Czech and Slovak Republics", in *Gender Politics and Post-Communism*, eds. N. Funk, M. Mueller. New York: Routledge.
13. John, R.; Resendiz, R.; de Vargas, L. W. 1997. "Beyond familism? Familism as explicit motive for eldercare among Mexican American caregivers", *Journal of Cross-Cultural Gerontology* 12: 145–162.
14. Juozeliūnienė, I.; Leonavičiūtė, Ž. 2009. „Atotolio šeima daugiavietiškumo požiūriu“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 1(24): 81–98.
15. Kiernan, K. 2001. "The rise of cohabitation and childbearing outside marriage in Western Europe", *International Journal of Law, Policy and the Family* 15: 1–21.
16. Kiernan, K. 2004. "Unmarried cohabitation and parenthood in Britain and Europe", *Law and Policy* 26(1): 33–55.
17. Kligman, G. 1996. "Women and the negotiation of identity in post-communist Eastern Europe", in *Identities in Transition: Eastern Europe and Russia after the Collapse of Communism*, ed. V. E. Bonnell. Berkeley: University of California Press.
18. Kraniuskas, L. 2009. „Vyriškas ir moteriškas šeimos pasaulis: struktūros poveikis ar tapatumo konstravimo strategija“, in *Lietuvos šeima: tarp tradicijos ir naujos realybės*, ats. red. V. Stankūnienė, A. Maslauskaitė. Vilnius: STI, 160–219.
19. Leonavičius, V. 2008. „Sovietinė modernizacija. Socialinės sistemos ir socialinio veikėjo sąveika“, *Darbai ir dienos* 49: 219–233.
20. Lesthaeghe, R.; Surkyn, J. 2002. "New Forms of Household Formation in Central and Eastern Europe: Are They Related to Newly Emerging Value Orientations?", *Economic Survey of Europe* 1: 197–216.
21. Malinauskas, G. 2007. *Darbo migracijos ypatumai – veiksniai, pasekmės ir tendencijos – Kauno mieste*. Kaunas: VDU ir SDI.
22. Maslauskaitė, A. 2004. „Lytis, globa ir kultūriniai gerovės kapitalizmo barjerai Lietuvoje“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 3: 38–52.
23. Maslauskaitė, A. 2006. „Namų ūkiai“, in *Lietuvos gyventojai: struktūra ir demografinė raida*, ats. red. V. Stankūnienė. Vilnius: STD, STI, 78–91.
24. Maslauskaitė, A. 2008. „Moterų užimtumas ir lyčių kultūra: palyginamoji Lietuvos ir Europos šalių analizė“, in *Lyčių vaidmenys užimtumo sferoje: sociokultūrinis aspektas*, red. D. Marcinkevičienė. Vilnius: VU.
25. Maslauskaitė, A. 2009. „Kohabitacija Lietuvoje: šeimos formavimo etapas ar „nauja šeima“?, in *Lietuvos šeima: tarp tradicijos ir naujos realybės*, ats. red. ir sud. V. Stankūnienė, A. Maslauskaitė. STI: Vilnius, 37–98.
26. Maslauskaitė, A.; Stankūnienė, V. 2007. *Šeima abipus sienų. Lietuvos transnacionalinės šeimos genezė, funkcijos, raidos perspektyvos*. Vilnius: TMO, STI.
27. Norkus, Z. 2008. *Kokia demokratija? Koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Vilnius: VU.
28. Pascall, G.; Manning, N. 2000. "Gender and social policy: comparing welfare states in Eastern and Central Europe and the former Soviet Union", *Journal of European Social Policy* 10(3): 240–266.
29. Pfau-Effinger, B. 2004a. *Development of Culture, Welfare States and Women's Employment in Europe*. Aldershot: Ashgate.
30. Pfau-Effinger, B. 2004b. "Socio-historical paths of the male breadwinner model – an explanation of cross-national differences", *The British Journal of Sociology* 55(3): 378–399.
31. Philipov, D.; Drobritz, J. 2003. "Demographic consequences of economic transition in countries of Central and Eastern Europe", *Population Studies* 39: 151–164.
32. Purvaneckas, A.; Purvaneckienė, G. 2001. *Moteris Lietuvos visuomenėje. Palyginamoji tyrimų analizė*. Vilnius: Danielius.

33. Reingardienė, J. 2004. „Moterų karjeros ir šeimos dilemos“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 1: 59–72.
34. Reingardė, J. 2009. „Šeimos ir darbo vaidmenų derinimas: konflikto perspektyva“, in *Lietuvos šeima: tarp tradicijos ir naujos realybės*, ats. red. V. Stankūnienė, A. Maslauskaitė. Vilnius: STI, 220–56.
35. Rudd, E. 2000. “Reconceptualizing gender in postsocialist transformation”, *Gender & Society* 14(4): 517–539.
36. Stankūnienė, V. 1995. *Demografinių procesų valdymas*. Vilnius: Technika.
37. Stankūnienė, V. 1997. „Nauji Lietuvos šeimos bruožai: tradicinių ir modernių šeimos formavimo strategijų sandūra“, in *Šeima ir gimstamumas Lietuvoje*, ats. red. V. Stankūnienė. Vilnius: LFSI.
38. Stankūnienė, V.; Jasilionienė, A.; Jančaitytė, R. 2005. *Šeima, vaikai, šeimos politika*. Vilnius: STI.
39. Stankūnienė, V.; Jonakrytė, A.; Mikulionienė, S.; Mitrikas, A.; Maslauskaitė, A. 2003. *Šeimos revoliucija?* Vilnius: STI.
40. Stankūniene, V.; Maslauskaite, A. 2008. “Family transformation in the post-communist countries: attitudes towards changes”, in *European Studies of Population* 16. *People, Population Change and Policies. Lessons from the Population Policy Acceptance Study* 1, eds. Ch. Höhn, D. Avramov, I. Kotowska. Springer, 119–149.
41. Van der Molen, I.; Novikova, I. 2005. “Mainstreaming gender in the EU-accession process: the case of the Baltic Republics”, *Journal of European Social Policy* 15(2): 139–156.
42. Wattson, P. 1997. “(Anti)feminism after communism”, in *Who’s Afraid of Feminism? Seeing Through the Backlash*, eds. A. Mitchel, J. Mitchel. New York: The New Press.
43. Walby, S. 1990. *Theorizing Patriarchy*. London: Blackwell.
44. Zimerman, D. H.; West, C. 1987. “Doing gender”, *Gender and Society* 1(2): 121–151.
45. Žvinklienė, A. 1995. „Šeimos ideologija“, in *Lietuvos šeima*, red. M. Taljūnaitė. Vilnius: LFSI.
46. Vishnevskij, A. 1998. *Serp i rubel. Konservativnaja modernizacija v SSSR*. Moskva: OGI.

AUŠRA MASLAUSKAITĖ

The Lithuanian family and the project of modernity

Summary

In the past two decades, the institute of the family in Lithuania acquired the structural features that are constitutional to the family of the second modernity. Nevertheless, in the realm of the family culture, society reproduces the beliefs and opinions that are typical of the first modernity. The article considers the social and historical development of the Lithuanian family in the interwar and the soviet modernity and explains the social mechanism that reproduced the developmental inconsistency during these two periods of the Lithuanian modernisation project. It is argued that the key role belongs to the cultural concept of the national “normal family” that was constructed in the interwar period and has sustained its power during the soviet period and in contemporary society.

Key words: family changes, modernization, soviet modernity